

DÁN RÓBERT

MATTHIAS VEHE-GLIRIUS ÉS DÁVID FERENC*

János Zsigmond erdélyi fejedelem, Európa első és egyetlen unitárius uralkodója 1571-ben meghalt. Uralkodása alatt országa a vallási tolerancia szigete lett, és annak ellenére, hogy a fejedelmi székben a katolikus Báthoriak követték, az 1569. esztendei nagyváradi hitvitán elhangzott kijelentése túlélte őt: „...mert a mi birodalmunkban miképpen arról az ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik.”¹ A két európai nagyhatalom közé szorult Erdély – Ausztria és a török birodalom hol hallgatólagos, hol aktív közreműködésével – megőrizte politikai függetlenségét, és az újabb központi hatalom is tiszteletben tartotta János Zsigmond vallástörvényeit. A hivatalosan elismert egyházak között maradt a Dávid Ferenc püspöksége alá tartozó unitárius felekezet is. A nemzetközi hírű antitrinitárius orvos és polemista Giorgio Blandrata megtartotta udvari orvosi és bizalmasi beosztását. Az antitrinitárius ideológiai fejlődés sem torpant meg. Dávid Ferenc és az Erdélyben felbukkanó külföldi teológusok folytatták e tanok kimunkálását. Az olasz Niccoló Paruta, a görög Jacobus Palaeologus, a német Johannes Sommer személyükben biztonságot, elméleteiknek hallgatóságot és híveket találtak Erdélyben az 1570-es években. Tanításaik széles körben terjedtek, és egy kortárs kálvinista lelkésznek tulajdonított kijelentés szerint még a parasztok is teológiai kérdésekkel zaklatták.

Egy XVII. századi krónikás arról tudósít, hogy „*Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatitot és pántolódást: falun, városon étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal a két religio, úgymint a calvinista és ariana religiokon valótktól disputálást hallottál volna.*”²

A trinitárius-antitrinitárius polémiák frontvonulata az 1560–1570-es évek fordulóján a debreceni református püspök Mélius Péter és munkatársa, Károlyi Péter, valamint Dávid, Blandrata, majd Johannes Sommer és külföldi elvbarátaik között húzódott. Mélius már 1569-ben három kis könyvecskében

* Megjelent a MTA II. Osztályának Közleményei 1979. évi 1–3. számában

igyekezett bemutatni, hogy a „Servet–Blandrata-féle” eretnokségek középkori zsidó forrásokra vezethetők vissza, és jó teológiai érzékkel Jozsef Albó és Dávid Kimhi műveiben kereste az antitrinitárius eszmék filológiai, gondolati bázisát. Ez az akciója része lehetett annak az általános mozgalomnak, amely az antitrinitárius gondolat visszaszorítására törekedett. Szervezői között találhatjuk a lengyel Christoph Tretiust, aki Johannes Lasitiusszal Svájcban és Németországban járt az 1560-as évek végén azzal a megbízatással, hogy megfelelő ellenfelet találjon éppen a lengyel és erdélyi háromságtagadó irodalomnak. Mélius és Tretius szoros baráti kapcsolatban álltak, és valószínű, hogy a debreceni püspök utódja, Károlyi Péter is nemzetközi összefüggéseiben ismerte és vette fel a harcot Dávidék ellen. A tudományos régiókban folyó teológiai küzdelem antitrinitárius oldalán a kolozsvári iskola lektora, Johannes Sommer 1572-ben ideológiatörténeti szempontból igen fontos „Refutatio Scripti Petri Caroli” című munkájában hatásos filológiai és történeti bizonyítékok egész sorával utasította el Károlyi Péter: „Brevis explicatio orthodoxae fidei” című könyvének állításait. Sommer megállapította, hogy a Trinitás-dogmának nincs ószövetségi bázisa: „*In veteri testamenti nihil habetur de Trinitate*”, és ezt a fogalmat a kereszténnyé lett platonista pogányok vezették be hittételként. A hit alapjául egyébként is csak olyan tételek fogadhatók el, melyek logikailag bizonyíthatók.³

A korábban már idézett Jacobus Palaeologus az 1570-es évtized első felében készített kisebb-nagyobb irodalmi alkotásaiban a hagyományos keresztény felfogás alapdogmáit támadta meg. A „De tribus gentibus” című művében a három világvallásról megállapította, hogy tanításaik üdvösséget adnak híveiknek: az Ószövetség a zsidóknak, az Újszövetség a keresztényeknek, és mindkettőből a Koránban megtalálható tanítások a mohamedánoknak. A „De peccato originis” című kis tanulmányában a paradicsomi történetet, tehát az eredendő bűn koncepcióját érinti. Az „Ab omnes ab uno Adami descenderint” című miniatúr dolgozatban egyenesen kétségbe vonja azt. A „Catechesis Christiana dierum duodecim” című könyvében humanista dialógusformában mintegy összegezi meglepően modern mondanivalóját.⁴

Sommer, Palaeologus és mások irodalmi művei és egyéb dokumentumai jelzik, hogy az erdélyi antitrinitarizmusban, az 1570-es évek első felében, már erjedni kezdett a Dávid Ferenc által kimunkált tiszta unitárius ideológia. Dávid és társai eljutottak odáig, hogy a teológiából kiinduló exegézist egy racionálisabb, az exegézisből következő teológiával helyettesítsék. Ez a tendencia lényegében minden hagyományos keresztény tanítást érintett, de elsősorban és mindenekelőtt a a christológiát. Az elvont elméleti, tudományos rétegből az új tanítások hamar utat találtak az alsóbb papsághoz is. Már 1575. március 17-én a szász lutheránus papi színódus kénytelen volt foglalkozni egyes „eretnokségekkel” vádolt papok ügyével. Ezek a lelkészek a keresztény rituálékat is megtagadták, limitált értelemben fogták fel Jézus megváltói szerepét. A nonadorantizmus kérdése is napirenden maradt. Az 1570-es évek közepétől az unitárius táboron belül többek között ez a probléma-

csokor választóvízként jelentkezett a konzervatívok és a radikálisok között. Az antitrinitárius csoportok lényegileg megegyeztek abban, hogy Jézus nem azonos minőségű az Istennel, de szerepkörét illetően folyamatosan viták folytak. A fejedelmi udvarban mozgó Blandrata és hívei minden innovációt távol akartak tartani az unitárius egyháztól – józan politikai megfontolásból. Az újírtások ugyanis veszélyeztették az egyház hivatalos működését. A radikálisok – élükön Dávid Ferencsel – következetesen kitarítottak korábbi eredményeik mellett, és azokból származónak fogták fel az újabb tételeket.

Dávidék már 1567-ben dialektikus folyamatként értékelték a reformáció történetét, és úgy vélekedtek, hogy a megvilágosodás lépésről lépésre adatott meg. A megreformált kereszténység ebben a szemléletben nem az ortodoxtól halad a reform irányában, hanem a bibliai keresztény vallástól legjobban eltávolodott katolikus iránytól közelít az eredeti ortodox – az unitárius felé. Aligha lehet kétséges, hogy az unitárius ideológián belüli fejlődést is így értelmezték. E szemlélet indokolja Dávid és társai fogékonyságát a mindig új gondolatokat hozó eszmék irányában. A nonadorantizmus pedig az 1570-es évek második felében már nem is számított a legmodernebb gondolatok közé. Erdélyben, 1572-ben viták indultak felette, egyes információk szerint 1578-ban Székelyföldön nyíltan hirdették, de a török hódoltságban levő temesvári szüperintendenciában 1576-tól teret nyert Jézus nem imádásának tana.⁵

Az unitarizmus két ellentétes szárnyán elhelyezkedő egykori elvbarátok és munkatársak, a konzervatívabb irányt képviselő Giorgio Blandrata és a radikálisok vezetője, Dávid Ferenc püspök között a döntő ütközet az 1578 márciusában tartott tordai zsinaton indult meg. Dávid és a megjelent papok többsége elfogadta azt a határozatot, miszerint a lelkészek szabadon hirdethetnek olyan tanokat, melyekről hivatalos zsinat nem döntött. A világi hatalom ekkor még nem avatkozott a lelkészek dolgaiba, bár egyértelmű volt, hogy Dávid a nonadorantizmus zsinati elfogadtatására készül. Blandrata ezt mindenáron meg akarta akadályozni, és sikerült oldalára vonnia a kolozsvári papokat. Dávid és hívei élénk propagandaharcban védték álláspontjukat. E nyári és nyár végi polémiák következményeként Dávid az „aratás utánra” újabb zsinatot hívott össze Tordára. Döntés azonban ekkor sem született. Időközben, Blandrata egyházipolitikai manőverei eredményeként, hivatalos meghívó ment a Bázalban tartózkodó Faustus Socinus címére, amelyben Erdélybe invitálják és megbízzák Dávid Ferenc meggyőzésével.

Faustus Socinus 1578 októbere végén, valamikor 23-a után érkezett Kolozsvárra.⁶ Tizenöt évvel később készült beszámolójában úgy nyilatkozott, hogy a nonadorandus elvek radikális képviselői között volt egy Matthias Glirius nevű személy, aki Sommerraj és Palaeologusszal már Dávid előtt hirdette Jézus nem imádásának tanát. Ez a személy jelen volt a Dávid Ferencsel folytatott vitáin az unitárius püspök házában: „*Et sane meminī, cum ipso Francisco praesente Glirium eius symmystam et ex parte praeceptorem inter colloquendum urgerem, ut mihi diceret, an crederet Jesum Nasarenum iam revera esse Christum, illum nihil respondere voluisse, et sermonem*

nostrum praefracte alio detorsisse.”⁷ Dávid Ferencnek Glirius nevű, ez alkalommal diplomatikusan viselkedő elvbarátja kétségtelenül azonos azzal a „*sídó doctorral*”, aki egy másik korabeli forrás szerint tévútra vezette az unitárius püspököt.⁸ Antonio Possevino, az Erdélyt megjárt jezsuita diplomata, aki 1583–1584-ben írt beszámolójában, amelyet a kolozsvári eretnecségekről Báthori István parancsára összeállított jegyzőkönyvekből merített, ugyancsak fontos szerepet tulajdonít Mathia Glirionak az erdélyi radikális antitrinitárius eszmék és különösen Dávid Ferenc nonadorantizmusa kibontásában: „*Era stato molto innanti in Transylvania un Mathia Glirio tutto dato al Giudaismo, il quale venuto di Polonia (dove ancor hoggidi si trattiene presso uno di quei palatini) haveva empiuto il cervello di Francesco di Davide di perniciosissimi errori.*” Mathia Glirio, Possevino szerint, részt vett volna egy készülő arianus bibliafordítás munkálataiban Palaeologus mellett. Feladata lett volna az Ószövetség textusának gondozása. Glirio vagy latinosan Glirius erre a feladatra nagyon is alkalmasnak látszott. Possevino így jellemzi: „...*il quale dagli Ariani era tenuto per dotto nelle lettere hebree*” és egy később készült munkájában megerősíti ezt: „*Mattiam quendam Polonum tanquam Hebraeicae linguae peritum...*” Possevino arra is utal, hogy Glirius a kolozsvári iskolában viselt valamiféle oktatói tisztséget. Egy erdélyi arisztokrata fiatalember néhány évvel később írt magánlevele ezt megerősíti: „*Conveni insuper quendam Matthiam, qui quondam fuerat lector scholae Claudiacae.*”⁹

G. E. Lessing egyik tanulmányában szerényen megjegyzi, hogy vizsgálódásai során egy kis felfedezésre jutott: „*Glirius nichts anders als das übersezte Vehe zu sein scheint etc.*” A név körüli kutatásokban a teljes igazság azonban az, hogy ezt az azonosítást Lessing előtt közel fél évszázaddal G. G. Zeltner már elvégezte: „*Glirio, Germano sine dubio, et Neuseri perquam familiari, quem parum abest quin, cum natales obscurissimi sint, et tempus concordet, adhaec praenomen suffragetur, et alia plura suadeant, non alium, quam Matthiam Vehe, Diaconum in Palatinatu antehac Lutrensem, fuisse, et ejectum in exilium. A 1572 inclinato, nomen hoc, ut lateret tutius, assumpsisse conjiciam. Cur enim Transylvaniam cum fugitivo Neusero (quem tamen longius progressum esse jam supra annotavimus) abiret, et publica ignominia notatus in patria, nomen mutaret, plus satis certe caussae habuit. Neque etiam Glirii adscrititium cognomentum refragatur, utpote quod, seu pluribus Salmasius ad Solinum et Conr. Gesnerus demonstravere, animal δευζδοφατειν in his terris Vehe, dictum sciuro simile, denotare solet.*”¹⁰ Zeltner a Vehe-Gliriusra vonatkozó információk egy részét Martinus Ruariustól vehette át. Ruariusnál, bár némi zavar van a szerző neve körül, lényegében feltárja a Vehe-Glirius problémát, sőt újabb álnevéről is tájékoztat: „...*Dietrichus Dorsius, qui idem et Natanael Aelianus Matthiania, atquem etiam Matthias Glirius de regno Christi plane judaizat, ut qui non aliud illi quam terrenum tribuat per annos aliquando mille in Palestina gerendum, interea temporis eum ab omni rerum nostrarum cura absolvit.*

Glirü vestigia secuti sunt Jacobus Palaeologus, Franciscus Davidis, Johannes Sommer in scriptis posterioribus..."¹¹ A Vehe-Glirius azonosítást a lengyel antitrinitáriusok egyik vezetője, Szimon Budny is igazolta már 1581-ben, amikor egy kérdéssel kapcsolatban kijelentette, hogy az illető egyik írását sem látta. „*On sie nie Glirusem ale Wegiusem zowie.*” Egy névtelen lengyel arianus krónika minden további magyarázat nélkül összevonja a két nevet, és arról is tud, hogy viselőjük Erdélyben, majd Lengyelországban is tevékenykedett: „*Matthias Vehe-Glirius, de quo supra Germanus, in Transylvaniam, deinde quoque in Poloniam venerat Hebraicae linguae peritissimus, ut eam absque punctis legeret et ea in re nulli Judaeorum cederet.*” Végül pedig Socinus és Possevino fentebb idézett szavainak szinte szó szerinti mását adja a lengyel Wilkowski 1583-ban: „*Ismeretes milyen sok embert becstelenített meg Lengyelországban és Erdélyben és tanítványával Dávid Ferencsel a ronda zsidózásra vetemedett*” – Matthias Vehe-Glirius.¹²

A Ruarius-féle megegyezés lényeges eleme Matthias Vehe-Gliriusnak „*Natanael Aelianus Matthiania*”-val való azonosítása, és annak a ténynek rögzítése, hogy a soknevű szerző „*...de regno Christi plane judaizat...*” A Jézus királyságával és a teológiai tételek többségével kapcsolatban „judaizáló” Vehe-Glirius irodalmi hagyatékáról – aminek fontos szerepe lesz az erdélyi eszmetörténet XVI. század végi fejlődésében – 1590-ben készült az első hiteles feljegyzés. Akkoriban a gretzili várbörtön kazamatáiban raboskodó vádlott előéletéről és „Mattanjah” című könyvéről bírósági dokumentumok készültek. A fogoly akkor nem tagadta: Nataniel Elianus néven írta „Mattanjah” című eretnek könyvét. Hosszú évszázadokig ez volt az egyetlen hiteles információ a „Mattanjah”-ról, amely 1950. július 1. után eltűnt a kortársak és a tudományos kutatás látóköréből. Már 1612-ben hiába kutatott utána Johannes Uytenbogaerd, a holland remonstáns felekezet egyik megalapítója. Cónradus Vorstiusnak 1612. okt. 30-án küldött levelében érdeklődik a könyv iránt, majd okt. 31-én ugyancsak Vorstiusnak írja: „*Librum illum Mattanjah utinam videre liceat.*”¹³ Később valószínűleg hozzájutott a keresett könyvhöz, mert elvbarátja, Daniel Brenius látta és egyik fejezetét németből latinra fordította. Johannes a Lent 1694-ben ezt a részletet olvasta: „*Sic Nathanaelis Eliae scriptum Germanicum de Christo ejusque regno, contra Christianos, quod Brenius latinitate donavit, notisque, seu animadversionibus illustravit, in Bibliotheca Rotterdamsi aliqua absconditum vidimus et legimus.*” Christophorus Sand, az antitrinitárius irodalom bibliográfusa, későbbi információk alapján, e könyv kiadásának évéről is tud. A latin változatra hivatkozva közli, hogy a mű 1578-ban készült.¹⁴

A fontos munka felkutatása szempontjából csak Johannes a Lent megjegyzése volt értékelhető. Ennek alapján, ha nem is Rotterdamban és nem latin kéziratban, de Utrechtben rábukkantunk Nataniel Elia alias Matthias Vehe „Mattanjah” című, 1578-ban befejezett – talán akkor nyomtatott – eredeti munkájára, aminek egyik fejezete a fentiekből jól ismert: „*Die Regirung Christi*” címet viseli.¹⁵

A Dávid Ferenc körüli ügyekben és a későbbi erdélyi eszmetörténetben fontos szerepet játszó „Mattanjah”-nak önálló címlapja nincs. Az első oldalon kiemelt típussal szedett cím után rövid előirat olvasható, melynek végén áll a szerző neve: „Mattanjah, das ist ein kurtzes und nutzliches schreiben sehr notwendig einem ieden Christen der du lust und lieb zur warheit hat zulesen, dan in im viel und mancherlei stuck und puncten, die ware Christliche Religion aus der Bibel recht zu finden, sehr notwendig in dieser itziger zeit da mancherlei Lehr und secten sich erheben, aus Hailiger geschriffi grundlich tractirt werden, geschreiben Von Nathanaele Eliano”. A szerző erdélyi tevékenységével hozható összefüggésbe az utrechti példányon olvasható korabeli megjegyzés, miszerint Nathanael Elia „vir ungarus”. A mű végén levő kolofoon szerint „Datum Dansenbrugk Anno 78 im Sept. A radikális antitrinitárius ideológiatörténet újabban előkerült forrásmunkája, lényegét tekintve minden korábbi teológiai koncepciótól eltérően, a szerző által igaznak tartott kereszténységet az Ószövetségből és nem az Újszövetségből kívánja kimutatni. És ehhez a rabbinikus irodalom számára meggyőző bizonyítékokat tartalmaz: „In sonderheit vonn Doctor Joseph Albo im Buch Ikkarim ex professo sein verteidigt worden” – írja utalva forrására.

Vehe-Glirius ezek után megadja a „Mattanjah” programját. A könyvben bizonyítást ígér, hogy az Újszövetségnek tekintett könyvcsoport nem lehet Isten és ember között új szövetség, még átvitt értelemben sem. Mert, ha Jézus mint Messiás betöltötte az Ószövetségi Törvényt és jelenleg a messiási korban élünk –, akkor az Ószövetségi próféták jóslatai a messiási korszakról – azaz a jelenlegi világról – nem voltak igazak. Megfordítva a dolgot, ha az ószövetségi próféták jóslatai a boldog messiási korszakról igazak, akkor Jézus nem volt a Messiás, és az Újszövetségnek tekintett könyvcsoport nem beszélhet az egyszerű és mindenkorra eljött Messiásról.

E fogas kérdések megválaszolásához 4 fokozatból álló bibliaértelmezési rendszert dolgozott ki. A *legfelső* fokozatot képviseli Mózes. Szerinte a Tóra a leghitelesebb isteni kinyilatkoztatás. Ez örökérvényű és megváltoztathatatlan. A *második* fokozatba sorolja a próféták könyveit és más ószövetségi iratokat. Ezek szavait teológiailag felhasználható alapnak tekinti, ha a vizsgált locus nem mond ellent Mózesnek, és annak betű szerinti értelmétől nem tér el. Ezért természetesnek tartja, hogy a példázatok, irodalmi képek vagy az aktuális eseményekkel kapcsolatos kijelentésekből, kiragadva azokat eredeti összefüggésükből, nem lehet teológiai következtetéseket levonni. De a bennük rejlő próféciák és más irányt adó textusaik Isten akaratát, kinyilatkoztatott szövegét tartalmazzák. Ezek követendők, és még rabbinikus értelmezésük is, természetesen, ha azok a betű szerinti értelmet viszik tovább: *törvényerejűek*. Eddig az ihletett művek. A *harmadik* csoportba tartoznak nála az *evangéliumok*, amelyekről szerinte sehol nem áll az, hogy isteni ihletésre és általános törvényi funkcióra készültek volna. Végül a *legalsó* grádicson állnak az *apostoli iratok*, melyeket egyszerű magánközleményeknek tart. A két utóbbi könyvcsoport természetesen nem ihletett.

Vehe merész bibliakritikai rendszerének legfontosabb újítása nem is ez a négy fokozat. Hanem az az elemző módszer, amivel az evangéliumok és apostoli iratokból különválasztja a koncepciójához használható és nem használható részeket. Meglepő módon a rabbinikus exegézis módszereket véli felfedezni az Újszövetség könyveiben. Ezek szerint az Újszövetség könyveiben megtalálható az Ószövetség *betű szerinti, irodalmi* vagy áttételes és *kabalisztikus magyarázata*. A *betű szerinti* magyarázathoz tartoznak azok a részek, melyek sem értelmileg, sem filológailag nem mondanak ellent az Ószövetségben kinyilatkoztatott tételeknek. Ilyen pl. az az általános kijelentés, hogy Jézus a Messiás, hiszen az Ószövetség egy helye sem nevezi meg az eljövendő Messiást. Vehe összeszedi Jézus Messiásságára vonatkozó újszövetségi helyeket, összeveti azokat az Ószövetség megfelelő locusaival, és következtetése szerint azok betű szerint megfelelnek az Ószövetségnek – és igazolják: Jézus volt a Messiás. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Messiás volt ugyan, de nem isten. Ezért ima nem illeti, születése előtt nem létezett, emberi úton született, halála nem lehet megváltás a bűnökért, és nem volt pap. Ezekről ugyanis nincs szó az Ószövetségben. Ezzel szemben a Messiásnak királynak kellett volna lennie, de nem lett az. Tehát küldetése célja és annak megvalósulása nem voltak szinkronban. Ezek után szemügyre veszi a hagyományos keresztény christológiában kiaknázott bibliai locusokat, melyekből bizonyítják Jézus istenfűségát, jogosnak tartják imádását, igazolják, hogy születése előtt részt vett a teremtésben, és a benne való hit üdvözített már emberi születése előtt is. Halála a bűnökért hozott áldozat volt, és halála után Istennel az égben uralkodik. Ezekről megállapítja, hogy ellentmondanak az ószövetségi Messiás-próféciáknak. De szerinte azért sem vehetők teológailag értékelhető locusoknak, mert íróik, bár hivatkoznak az Ószövetségre, azt csak mint *általánosan köztudott*, kézikönyvként ismert forrást használják. Így minden idézetüket és hivatkozásukat ott kell megvizsgálni, ahonnan kiemelték azokat. Tehát az eredeti helyükön és eredeti összefüggéseikben az Ószövetségben. Mivel alaptétele szerint az evangélisták és az apostolok iratai csak akkor értékelhetők teológiai szempontból, ha állításaik az Ószövetséggel nem állnak ellentétben – így minden további kijelentésük egyszerű, Jézus mellett elhangzott propagandanyilatkozat. Ilyenek pl. a Jézus-Messiás tekintélyét bizonygató *Epistola ad Hebraeos* és más iratok, ahol a szerző olyan ószövetségi helyeket vonatkoztat Jézusra, amelyek az eredeti helyen egészen másról szólnak. Ez nem más, mint *irodalmi* fogás, mint pl. egy közmondás idézése egy konkrét esetre. Nyilvánvaló – mondja Vehe –, a közmondás csak irodalmilag és nem tartalmilag függ össze azzal az esettel, ahol felidézik. Hasonló a helyzet a kabalisztikus módszerrel is. Ha a kabala szót hagyományos értelemben vesszük, akkor tartalmazhat igazságokat, ha misztikus értelemben, akkor nem.

Vehe szerint ezeknek az Ószövetség-magyarázó módszereknek jelenléte az Újszövetség könyveiben nem meglepő. Hiszen az evangélisták és az apostolok zsidók voltak, akik a hagyományos zsidó irodalmi műveltséggel rendelkeztek,

és a többieket az akkoriban szokásos tudományossággal akarták meggyőzni arról, hogy az Ószövetségben meghirdetett Messiás Jézus személyében eljött. Ezért használják a rabbinikus bibliamagyarázat eszközeit, a betű szerinti, az irodalmi hivatkozással és a kétféle kabalisztikus módszereket. Szövegeik tehát keresztényi céllal készült rabbinikus munkák, melyeknek csupán a bennük rejlő „jó hír” értékük van. A „jó hír” pedig: az Isten Jézust Messiássá tette, és kísérlet történt általa az ószövetségi prófétákon keresztül ígért jóslatok beteljesülésére. De ennek a kísérletnek a sikeres befejezéséhez nem volt elegendő sem Isten akarata, sem a Jézus-Messiás. Az Isten és ember közötti új szövetséghez Jeremiás 31,33 értelmében a Törvénynek az emberek szívében való megjelenése is szükséges. Tehát szellemi minőségű új szövetség csak a szabad akarattal rendelkező emberek önkéntes hozzájárulásával jöhet létre. Ez az új szövetség pedig, éppen azért, mert spirituális minőség: nem írható le – ezért is lehetetlen írott Újszövetségről beszélni. Jézus-Messiás és az apostolok életében egyes kortársak szabad akaratukból részt kaptak ebből a megköthető új szövetségből – ezek szellemi, tehát hit-produktummal üdvözülhettek. A kortársak többsége azonban elvetette. Így a kísérlet kudarcba fulladt. Jézus és első tanítványai halála után a hit nem üdvözíthet. Újra érvénybe lépett az Ószövetség; zsidóra, keresztényre kötelezőek annak rituális és morális parancsai. A Messiás, aki egyszerű ember volt – még pap sem –, csupán küldetésével és nem kereszthalálával lehetett a benne hívők segítségére, és mártíromsága senkit sem válthatott meg. Erről ugyanis nincs szó az Ószövetségben. Érdemeiért jelenleg Isten jobbján – ugyancsak az Ószövetség értelmében – mint Messiás várja, hogy Isten ellenségeit lába alá helyezze, és megvalósuljon a neki, mint Messiásnak ígért földi királyság. De addig semmi köze a földi eseményekhez.

Az ószövetségi prófeciákból és a „jó hír”-ből tehát az derült ki, hogy Jézus csak földi életében viselt funkciót, akkor is csak azért, mert Isten Messiássá kijelölte. Ő pedig elfogadta a megbízatást. Az Isten ugyanis – Vehe, de főképpen, forrása Jozsef Albo szerint – nem mindenható, legföljebb mindenható. Vehe sűrűn emlegeti a Talmud egyik ismert mondását három nyelven is: „חבל בידו שמים תרוץ מידאת שמים, *Omnia sunt in potestate Dei, excepto timore ipsius...*; *es sein alle ding in der Hand Gott ausserhalb die forcht Gottes.*” Azaz minden isten kezében, van kivéve az istenfélelmet. Isten tehát nem befolyásolhatta Jézus nemzedékének túlnyomó többségét, legföljebb előre látta küldötte kudarcát. Így azt is tudnia kellett, hogy az ószövetségi Messiás-jóslatok ekkor nem következnek be, így új szövetséget sem köthetett az emberiséggel. Az egész ügynek – Vehe szerint – az volt a célja, hogy „jó hírt” közvetítsen az embereknek, és előkészítse őket a Jézus-Messiás újabb földi megjelenésére, jeruzsálemi királysága elfogadására. Erre az újabb eljövételre az Apokalipszis könyve ad útmutatást. Vehe szerint ez a könyv azonos grádicson áll az ószövetségi prófeciákkal. Itt isteni kinyilatkoztatás közli, hogy Jézusnak ezeréves földi királysága lesz. Ez lesz, az a kor, amikor az első eljövétel kudarcra és az arról szóló „jó hírek” beérnek. Az eltelt időben az emberek ezekből az iratokból megtanulják, hogy a Jézus-Messiás újabb eljövételéig az Ószövet-

ség érvényben marad, és követni kell a rabbinusokat. De utána meglesz Isten és ember között az új szövetség, amikor a szívükkel fordulnak majd Isten felé úgy, ahogy azt Jeremiás megjövendölte. Ez lesz az az idő, amikor feltámadnak, akik mindig ragaszkodtak a mózesi Törvényhez, vagyis a zsidók. Azok, akik a „jó hírben” elmondott első kísérlet idején hitték Jézus messiási küldetését, vagyis Jézus és az apostolok kortársai. Azok, akik a „jó hír” alapján várják Jézust, nem hittek a kitalált Újszövetségben és megtartják a Törvényt, vagyis Vehe követői. Jeruzsálemben megvalósul majd Jézus ezeréves földi királysága és abban minden prófétai jóslat. Ezt követi a végítélet, amikor az Isten ítéel el-e-venek és holtak felett.¹⁶

E tanításait tartalmazó könyve példányaival érkezett Vehe-Glirius Erdélybe. Jogosnak látszik Pirnát Antal feltevése, hogy Vehe-Glirius Jacobus Palaeologus ajánlólevelével kezében Lengyelország felől jött Kolozsvárra. Kettőjük kapcsolatáról Possevino is tud. Szerinte mindketten valamikor 1574 táján bukkantak fel Erdélyben, ahol egy új antitrinitárius bibliafordítás munkálataiban vettek volna részt. Palaeologus ez idő tájt valóban megfordult Kolozsvárott, az sem kizárt, hogy a bibliafordítási munkát Johannes Sommerrel tervezte, de annak 1574-ben bekövetkezett halála után a vállalkozás szünetelt. Palaeologus 1575-től Jetricz ž Kunovic morvaországi nemes birtokán húzódott meg. Itt kereshette fel Vehe-Glirius, és innét indulhatott tovább Erdély irányában. A Palaeologustól kapott ajánlólevélben talán szó esett a bibliafordítási munkálatok újjászervezéséről és Vehe-Glirius héberben való jártasságáról is.

Amikor Vehe-Glirius szellemi és fizikai poggyászával 1578-ban felbukkan Erdélyben, már lebonyolódott a Dávid Ferenc által összehívott és lényegében eredménytelenül végződött „aratás utáni” fent emlegetett zsinat, de az olasz antitrinitárius polemikus, Faustus Socinus nem volt még a városban. Az utóbbi valamikor 1578 október végén, november legelején jött Vehe-Glirius követően, és az érkezése előtti dolgokról bizonytalan tájékoztatást ad, közel 15 évvel később írt könyvében. De azt határozottan állítja, hogy Glirius már jóval korábban hirdette a nonadorantizmus elvét, és részt vett volna a nyár végi vitákban. Mindebből csak annyi igaz, hogy Vehe-Glirius álnéven Socinus megérkezésekor már a városban működött.¹⁷

Vehe-Glirius, ahogy az adatok mutatják, a kolozsvári iskolában kapott állást, és a szokásnak megfelelően a tanárok és diákok előtt egy teológiai kérdéstről szóló fejtegetéssel mutatkozott be új munkahelyén. Palaeologus és Dávid patronáltja élettapasztalatából merítve, jó diplomáciai érzékkel olyan témát választott, amely a forrongó antitrinitárius egyház legfőbb irányzatának megfelelt, és egyben módot nyújtott arra is, hogy burkolt formában tájékoztassa a radikálisokat valódi nézeteiről. Ebből az alkalomból hangzott el a „Declamatiuncula contra Praedestinationem Neotericorum” című műve, amely még valamikor 1578 előtt készült. Itt a szerző az antitrinitárius mozgalomban általában megtagadott predesztinációtan szétboncolása ürügyén, de kellő simulékonyssággal az „*első teológusok, régi bölcssek, tudós előkor*”

nevében egyik-másik talmudi tételt emeli ki. Lényegében utal egész koncepciójára. A bibliai textusok értelmezésénél előtérbe hozza az ószövetségi héber prioritását, az újszövetségi görög szentségének limitálását, és így lényegében implicite érinti mindazokat a kérdéseket, melyek az egyházpolitikai élet centrumában álltak 1578 szeptemberében–októberében Erdélyben.

Ezek után érkezett Socinus Kolozsvárra, ahol Dávid Ferenc házában elszállásolva megkezdte polémiáit az unitárius püspökkel. Valószínű Vehe-Glirius is együtt lakott velük. Az tény, éppen Socinustól tudjuk, hogy vitáikon részt vett. Másrészt Possevino szavai nyomán nem kétséges, hogy Vehe-Glirius az ezt követő hónapokban egyre közlékenyebb lett, és a „Declamatiuncula” diplomatikus hangvételétől eltérve, egyre radikálisabb eszméket terjesztett a városban.¹⁸

Közel négyszáz éve vitatott kérdés az egyháztörténetben, és az utóbbi évtizedekben az eszmetörténeti kutatás számára is fontos feladat, Dávid Ferenc ideológiai álláspontjának tisztázása az 1579 tavaszán foganatosított letartóztatása előtti és utáni hónapokban. Sorra véve a korábban is rendelkezésre álló forrásokat, hitelesnek fogadhatjuk el azt a négy pontot, melyekben Dávid 1578 őszén tömören megfogalmazta Jézus nem imádásának tanáról alkotott véleményét. E pontok Socinus megérkezése után mintegy vitaalapként szerepeltek. Dávid megállapította, hogy a Bibliában Jézus imádásáról nincs nyilatkozat és az alábbi okokból nem illeti ima: *I. Dei mandatum extat severissimum, extra Deum partem creatorem coeli et terrae, neminem invocandum esse. II. Christum Magistrum veritatis docuisse praeter patrem coelestem. III. Invocatio vera esse definitur, quae fit in spiritu et veritate ad patrem. Ergo falsa est quae fit ad filium. IV. Formulae orationis directae, non ad Christum sed ad Patrem referuntur.*”¹⁹ A nonadorandus kérdésben tehát Dávid határozott véleménnyel volt, és ennek kialakításához semmi kétség, aligha volt szüksége bárki segítségére. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy Sommer, Palaeologus és mások, azaz korábbi környezetével együtt már az 1570-es évek közepe táján kialakított nézeteket fogalmazta egybe. Kevésbé egyértelműen hiteles, de elfogadható az Unitárius Egyháztörténeti Kéziratban fennmaradt 10 pontból való tételsor, amelyet Dávid 1579. február 24-én egy szűkebb unitárius zsinaton elfogadtatott egyháza papjaival. Ebben benne foglaltatott Blandrata és Socinus legfontosabb vádjának, az innovációnak tagadása. Dávid és hívei szerint nem újítanak azok, akik lépesről lépésre közelednek az eltemetett igazság felé, amint arról Dávid más helyen is világos véleményt mondott. Másrészt pedig itt is kijelenti, hogy a fides, cultus és invocatio csak az Atyát illeti.²⁰

Ezt megelőzően és közben zajlott a vita Dávid házában az unitárius püspök és újabban érkezett vendége, Socinus között. És részt vett ezeken az eszmecseréken Vehe-Glirius is. Socinus Dávid első négy tételére hosszabb fejtegetésben válaszolt, azt bizonygatva, hogy Jézust bizonyos fokig megilleti az imádság, mert beteljesedett vele a zsoldárok szava és az Atya jobbján ülve mint Fiú uralkodik. Dávid erre még terjedelmesebb írásban válaszolt, és

ebben a replikában sincs másról szó, mint a nonadorandus-kérdésről. Ez utóbbiról Dávid itt kifejti: Jézus imádása nem lehet helyénvaló, mert a bibliai szövegek szerint Jézus feltámadása óta semmit sem cselekszik az emberiségért. Küldetése mennybemenetelével véget ért, és az Atya jobbján várja az utolsó ítélet óráját. Akkor majd eljön, ítél és király lesz az emberiség felett. Érdeemes e válaszban is felfigyelni arra, hogy a vita tárgya itt és Dávid minden hitelesnek tekinthető megnyilatkozásában szigorúan Jézus imádása tárgykörében zajlik. Dávid tagadja, Socinus megengedhetőnek tartja, a fejedelmi hatalom támogatását élvező Giorgio Blandrata egyenesen kötelezőnek hirdeti.²¹ Ha most a fentiek ismeretében közelebbről szemügyre vesszük Socinusnak Vehe-Glirius és Dávid Ferenc eszmei kapcsolatára utaló megjegyzését, a német antitrinitárius „*ex parte*” a püspök tanítója volt, és már a püspök előtt is hirdette a nonadorantizmust Erdélyben. Ebből nyilvánvaló az is, hogy Socinus erre a kérdésre és nem ennél sokkal merészebb tételre utal az „*ex parte*” kifejezéssel. Vehe-Glirius nonadorantizmusát jól ismerjük a „Mattanjah”-ból. Ez lényegileg nem sokban különbözik Dávidétól, de nem is mondható azonosnak azzal. Bár megegyeznek Jézus halála utáni mennybemenetelétől tartó passzivitásán, a bibliai textusokban egyikük sem találja az invocatio indokát. Mégis, amíg Vehe egész kereszténység-konceptiójának csak része, pontosabban következménye Jézus nem imádása – addig Dávidnál az 1578–1579-es esztendőök fordulóján ez központi kérdés. Socinus a fentebb idézett helyen a valóságot írta le. Vehe-Glirius Dávidnak csak annyiban volt mestere, hogy a szönyegen levő nonadorantizmus ügyben újabb értelmezési lehetőségeket tárt fel, esetleg addig nem tárgyalt forrásokra hívta fel figyelmét, talán része volt az egész koncepció megfogalmazásában. Socinus mindenesetre nem késlekedett volna Vehe-Glirius Dávid teljes értékű mesterének nyilvánítani – ha erre okot látott volna. Néhány szavas megjegyzésében sem mond többet róla, mint annyit, hogy Glirius a neki feltett kérdésekre kitérően válaszolt. A Jézushoz intézett imát pedig egyenesen negálta.

Vehe-Glirius az 1578. esztendő késő őszén és a következő év legelején a kolozsvári iskolánál működött, és korábbi diplomatikus magatartását félretéve, valószínűleg a Dávid körüli események felgyorsulásával egy időben, nyílt és meglepően eredményes propagandába kezdett. Kolozsvárott szélében-hosszában hirdette ultraradikális tanításait, és az újításokra fogékony kolozsváriak hallgattak szavára. De a fejedelemség távolabbi pontjain is tudomást szereztek merész bibliakritikai nézeteiről, Jézus-konceptiójáról és a más forrásokból is ismertté váló chiliaista elképzeléseiről. Possevino atya feljegyzései szerint a legeretnekebb nézeteket vették át tőle a kolozsváriak, és „*haveva empiuto il cervello di Francesco di Davide di perniciosissimi errori...*” Annak ellenére, hogy a jezsuita diplomata számára összefolytak a különféle antitrinitárius irányzatok elképzelései, elbeszéléseiből kihámozható a „Mattanjah” jó néhány tétele. Báthori István parancsára készült jegyzőkönyvek alapján írt beszámolója adatai arról is árulkodnak, hogy eze-

ket a radikális antitrinitárius nézeteket a polgárok a „*sido doctor*”-nak tulajdonították: „*Ma interrogati onde questo sapevano, non potevano fare altro che, et pervertire le manifestissime profetie del testamento antico, stimolati da quel Glirio Giudaizante, et da altri...*”²² Feltűnő azonban, hogy sem a jól tájékozott Possevino, sem mások nem említik a „Mattanjah”-t. Pedig mint azt látni fogjuk, néhány példánya közkezen forgott Erdélyben. Ennek a feltűnő hallgatásnak vagy az volt az oka, hogy a Nataniel Elia álnevet nem tudták azonosítani, vagy az, hogy más személyt sejtettek, esetleg akartak sejtetni mögötte.

Dávid Ferenc helyzete az 1579. február 24-én összehívott, korlátozott résztvevőkkel tartott zsinatán elfogadott tézisek miatt tovább rosszabbodott. Ezek a tézisek lényegükben nem közöltek mást, mint amit a püspök és hívei már korábban is hirdettek. Jézus nem imádását kimondó nyilatkozatokat a lelkészek nem tartották innovációnak, véleményük szerint erről már szó volt, és senki sem ütközött meg rajta. Valóban, az alapvető ideológiai nézetek nem változtak, de időközben az egyházpolitikai helyzet megmerevedett. Blandrata ezt felismerve, végezni akart azokkal, akik szerinte az unitárius egyház féltve őrzött legalitását és egységét veszélyeztették. Ellenfelei között Dávid volt a legnagyobb tekintéllyel és befolyással a lelkészekre és a hívőkre, ezért a püspök meggyőzését vagy eltávolítását szorgalmazta. Az elmérgesedett helyzetben Blandrata formálisan Dávid ideiglenes felfüggesztését kérte a teológiai kérdések tisztázásáig. A katolikus fejedelem és udvarának tagjai örömmel vettek részt a radikálisok elleni hajszában - annál is inkább, mert azt az unitáriusok egy része maga kezdeményezte. Az intézkedések sorában, nem sokkal az átmeneti sikert hozó tordai zsinat után, Matthias Vehe-Glirius, a „*sido doctor*” a kolozsvári tanács elküldte Erdélyből.²³ A csupán néhány hónapig tartó erdélyi tevékenységét kényszerűségből megszakító német antitrinitárius Lengyelország irányában tartott. A nézeteit és tanításait összefoglaló „Mattanjah” egyik példánya valószínűleg a valóságban, de átvitt értelemben is, hatását illetően bizonyíthatóan Erdélyben maradt. Nem túlzás, ha azt állítjuk: Matthias Vehe-Glirius könyvének az erdélyi eszmetörténetben jelentősége akkor bontakozott ki, amikor a szerző már elhagyta az országot. A „Mattanjah” főszereplője maradt a Dávid Ferenc ellen folytatott eljárásnak, és forrása az erdélyi szombatosságnak.

Faustus Socinus és Giorgio Blandrata együttműködése eredményeként a beteg püspököt 1579. március 29-én letartóztatták. A vádlók a számottevő ellenféllel szemben nem válogattak az eszközökben. A letartóztatási akció valószínűleg Blandratától indult ki, aki nem elégedett meg a Socinus–Dávid polémia eredményével, mert az kizárólag az invocatio kérdése körül mozgott és nem tartalmazott olyan elemeket, amelyek miatt a beteg püspököt vádhatóság elé állíthatták volna. Vehe-Glirius eltávolítása után, valamikor 1579 március elején, Socinus meglepő gyorsasággal egy 15 pontból álló, állítólag Dávid nézeteit tartalmazó tételsort produkált Blandratának. Ennek alapján már letartóztatható volt. Blandrata 1579. április 26-ra összehívta papjait egy

megtartandó újabb tordai országgyűlésen való részvételre, és a meghívó felhíváshoz mellékelte az említett pontokat.

A „*Theses quibus Francisci Davidis sententia de Christi munere explicatur, una cum antithesibus Ecclesiae a Fausto Socino conscriptis...*” címmel ellátott szöveget Báthori Kristóf fejedelem előtt bemutatták. A dokumentum két szövegváltozatban maradt ránk. Az egyik, amelyet Faustus Socinus maga közölt, a korábban már idézett „*De Jesu Christo invocatione Disputatio*” című, 1595-ben megjelent művében, ahonnan bekerült összegyűjtött műveinek még életében kiadott kötetébe. Socinus tömör pontokba szedve sorolja fel Dávid eretneknézeteit, és hasábosan mellettük vonultatja fel a hivatalos unitárius nézeteket. A Dávid-per előkészítése és lebonyolítása szempontjából az utóbbiaknak nagyobb jelentőségük volt, mint a szakirodalomban sokat vitatott állítólagos dávidi tételeknek. Az „*antithesibus Ecclesiae*” igazolta az antitrinitáriusok ellen fordult fejedelem előtt, hogy a Blandrata-irányzat nem lépte túl a törvényes kereteket. Egyben pedig zsinórmértékül szolgált a püspök innovációs nézeteinek bizonyításához. Ehhez viszonyítva minden minimális eltérés már „eretnekség”-nek számított. A püspök nevében összeállított tézisek a maximális programot képviselték. Feladatuk volt a hatalom és az ingadozó papság Dávid ellen hangolása. Ezt a kéziratot kapta kézhez Blandrata, és úgy látszik, nem elégedett meg a Socinus által leírtakkal, hozzájuk csapott még egy tételt. És nem is akármilyent. Nyilván abból a megfontolásból indult ki, hogy a tézisrendszer elején álló első pont eleve megriaszthatja az olvasót. A Blandrata által terjesztésre kerülő Dávid-féle állítólagos tételek így kezdődnek: „*Homo ille Jezus Nazarenus, Mariae Josephi uxoris filius ex ejusdem semine Josephi conceptus et natus est; quocumque tandem ratione id factum sit: Credimus eum Messiam illum esse in Veteri Testamento a Deo promissum.*” Ez a Socinus által közreadott anyagban nem szerepel. Így az eredetileg 15 pontból álló bizonyíték 16-ra növekedett. Ezt a kiegészített tételsort terjesztette Blandrata a lelkészek között.²⁴

Socinus a terhelő bizonyíték átadása után hamar eltávozott Erdélyből, és így mit sem tudott arról, hogy az általa összeállított tételeket itt-ott megmásították és kiegészítették. Távozása után nyugodt szívvel adta ki a Blandratához benyújtott 15 pontot és mellette az „*antithesibus Ecclesiae*”-t. Talán nem is sejtette, hogy ugyanannak bővített változata 16 pontban terjesztésre került Erdélyben. Nyilvánvaló, hogy eredetinek a Socinus-féle változatot tarthatjuk. Eredetinek abban az értelemben, hogy ezt adta át Socinus Blandratának, és nem abban az értelemben, hogy azok Dávid nézeteit tartalmazták volna. A 15, illetve 16 pont ugyanis a „Mattanjah” rövidre fogott kivonatát tartalmazza.

Pirnát Antal 1961-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a tézisek a XVI. századi kortársak szerint hamisak voltak. Így nyilatkozott Óvári Benedek simándi unitárius prédikátor, Karádi Pál temesvári szuperintendens és Trausner Lukács, Dávid Ferenc veje, a püspök ellen folytatott per krónikása.

Pirnát megjegyzése szerint e téziseket „*Glirius talán írhatta, Dávid aligha*”, mert egyetlen korábbi nyilatkozata sem jelzi, hogy eljutott volna odáig, ameddig e tételek szerzője. E kétely jogosságát sok minden egyéb bizonyíték mellett az is alátámasztja, hogy Socinus és Dávid polémiájának tárgyáról beszámoló források csupán az invocatio problémájáról beszélnek. A 15, illetve 16 pontban alig esik erről szó - egyéb és ennél jóval merészebb nézeteket tartalmaz:

1. *Homo ille Jezus Nazarenus, qui Christus appellatur, non per spiritum propheticum, sed tantum modo per Spiritum sanctum locutus est. Id est, quamvis legatus a Deo fuerit, non tamen quaecunque verba docendo dixit, ex ipsius Dei ore processisse censenda sunt.*

2. *Hinc fit, ut illius et Apostolorum ejus verba, ad Mosaicae legis, et aliorum propheticorum oraculorum normam expendenda sint. Et si quid vel contrarium, vel diversum ab his in illis reperitur, aut reperiri videtur, id aut rejiciendum, aut certe ita interpretandum sit, ut cum Mosis et prophetarum doctrina plane consentiat, quae sola morum vitae, et divini cultus regula nobis esse debet.*

3. *Nam inter Vetus per Mosen, et Novum per Christum percussum foedus, nulla penitus vel in doctrina (ea praesertim, quae ad mores spectat) vel in divinis promissionibus differentia statuenda est, sed in hoc tantummodo differe dicenda sunt, quod in vetere foedere Litterae, in novo vero Spiritus ministerium fuit, adeo ut caeteroquin per hoc illud nec antiquatum, nec immutatum ullo modo, sed confirmatum dici debeat.*

4. *Praesertim cum Novum illud foedus vere hactenus ad tempus tantum, idque per breve, extiterit, id est, usque ad Hierosolymae excidium, nec postea locum, nisi ex parte aliqua, habuerit, aut habiturum sit, donec Jesus iterum ad nos redierit, et in hoc mundo, in ipsa urbe Hierosolyma instaurata, super carnali populo Jacob, ut caeteri reges terrae solent, justissime tamen et sanctissime regnaverit.*

5. *Interim Jesus est guidem Christus, sive rex populi Dei, sed designatione tantum, cum ex omnium prophetarum oraculis certum sit, Christum illum a Deo promissum, nullum aliud regnum quam terrenum, et quale supra dictum est habiturum.*

6. *Ut ejusmodi regnum statim haberet missus fuit Jesus a Deo in mundum, sed quia noluerunt eum Judaei, quibus promissus fuerat, et quorum rex esse debebat, recipere, postquam ab ipsis contra Dei propositum interemptus fuit, sustulit eum Deus ab illis, et in locum transtulit, ubi tuto in Dei protectione quiescit. Hoc siquidem est eum sedere vel esse in caelis, a dextris sive in dextera Dei.*

7. *Itaque ibi expectans, donec subjiciantur illi a Deo omnes inimici ejus, et ita regnum sibi promissum habeat, nihil interea agit.*

8. *Non igitur Deus amplius dici potest, quemadmodum fortasse, cum in mundo versaretur, poterat ratione officii. Nam ab officio, ut dictum est, nunc plane cessat.*

9. *Propter hanc eandem causam turpiter errant. Qui eum nunc absentem adorant, quod non nisi divina ratione fieri potest, cum ne tum quidem, cum praesens erat, sine maxima Dei offensione, aliter quam civili et humana quadam ratione adorari posset.*

10. *Quare etiam nec illi servire, nec cultum aliquem praestare alia ratione, quam ei obediendo, id est, ejus praecepta conservando, aut possumus aut debemus.*

11. *Neque etiam illi confidere, nisi quatenus ea quae nobis dixit, vera esse credamus, et quae nobis Dei nomine promisit, accepturos nos esse firmiter speremus.*

12. *Illum invocare, id est, auxilium ejus et opem in necessitatibus nostris implorare, perinde est, ac si quis Mariam, et alios sanctos mortuos imploret, qui nec quod exaudiant preces nostras, nec quod aliquid largiri nobis possint, nusquam ne minimum quidem testimonium habent.*

13. *Sed nec ipsum etiam ita invocare possumus, ut pro nobis Deum oret, vel nobis a Deo aliquid impetret, non magis, quam praedictos sanctos mortuos. Non enim amplius inter Deum et nos mediatoris officio fungitur. Nam quod scriptum est, eum adhuc pro nobis interpellare, nihil aliud sibi vult, quam preces, quas, dum hic erat, pro omnibus sibi fidem habituris Deo obtulit, efficaces etiamnum in ipsius Dei conspectu esse.*

14. *Porro ejus Sacerdotium, (si modo revera sacerdos unquam fuit) tunc re ipsa finem habuit, cum in cruce expiravit, nec alia ratione ejus oblatio, nobis prodest, aut prodesse potest, quam propter ipsius oblationis, quamvis jam transactae, efficaciam, quae perpetuo duret, propter quod etiam ejus sacerdotium perpetuum, et ipse sacerdos in aeternum esse dicitur, et adhuc peccata nostra eum expiare alicubi fortasse scriptum est.*

15. *Quamobrem Jesu Christo in quiete suo placide versari permissio nihil nos ab eo nunc juvari apud Deum, vel credamus, vel curemus, nisi quatenus dum hic inter nos fuit, salutisque viam nobis ostendit, et ad Deum accedendi modum docuit, donec ad nos regnum accepturus revertens vere Christus Dei fiat, et in hoc mundo personaliter praesens, nos Dei virtute foveat atque sustentet. Interim ad Deum ipsum solum, nulla Christi praesente alia ope aut potestate confisi, perpetuo confugiamus.*"²⁵

E tézissor koncepciója a „Mattanjah” bibliaszemléletén, krisztológiáján és chiliaizmusán nyugszik. Láttuk Matthias Vehe-Glirius megállapításait a mózesi Törvény prioritásáról, a prófétai iratok értékeléséről, és az azokhoz viszonyítandó evangéliumi és apostoli iratok teológiai szerepének limitálásáról. A Dávidnak tulajdonított tézissor 2. pontja ezt az elemzést tartalmazza. Következményeit, vagyis az ember és Isten között létrejövő új szövetség spirituális minőségét és annak az Ószövetség betűit betöltő – és nem megváltoztató – lelki megváltást az 1. és 3. pontok Jézushoz kötik, aki isteni küldötként valósította meg az Ószövetségben betűkbe foglalt isteni ígéreteket. Azokon nem változtatott, hanem megerősítette azt. Vehe-Glirius egyik legjelentősebb teológiai újítása a 4. és 6. pontokban került megfogalmazásra.

Az Isten és ember közötti új szövetség csak rövid ideig jött létre, és Vehe-Glirius szerint csak az apostolok koráig volt érvényben, Socinus fogalmazványa szerint Jeruzsálem lerombolásáig. Utána megszűnt érvénye, és értéke csupán annyi, hogy jelzi a Jézus-Messiás második eljövételét, amikor Isten megadja neki a próféták által megígélt földi királyságot. A Jézus-Messiás ember volt és emberként fog újra megjelenni. De isteni küldetése után, amely az emberek akarátán megbukott, Isten magához vette. Az 5. pont tömöríti Vehének Jézus jelenlegi, vagyis halála után elfoglalt helyzetéről alkotott véleményét. Az égbe került Jézus ezért újabb eljövételéig nem Messiás és nem király, mert az isteni ígéret földi uralkodást jelzett. A 7. pont megállapítja, hogy passzív létre korlátozódik égi jelenléte, és várja, amíg Isten lábai alá helyezi ellenségeit. A 8-13. pontok a „Mattanjah” érvei nyomán megállapítják, hogy semmi körülmények között nem nevezhető Istennek, és ezért imádása vagy a hozzá intézett könyörgések hiábavalók és hibásak. A 14. pont érinti Jézus papságának kérdését. A Socinus-féle megfogalmazás is kételkedik abban, hogy pap lett volna, de ha mégis az volt, funkciója a kereszthalállal megszűnt. Vehével egyetértésben jelenti ki, hogy áldozata nem hozott megváltást, csak felhívta a figyelmet a bűnök megválthatóságára. A 15. pont megismétli azt a korábban már elhangzott vehei állítást, hogy Jézus Istentől megkapja majd földi királyságát, és itt fog uralkodni. Akkor lesz Isten valódi Messiása. Addig érvényben marad az Ószövetség betűje, azután megvalósul szellemi tartalma.

A Socinustól kézhez kapott „dávidi” tételsor valódi forrását Blandrata minden bizonnyal nagyon jól ismerte. Amint azt Possevinótól tudjuk, a kolozsvári polgárok is tisztában voltak azzal, hogy merész nézeteik nem Dávidtól, hanem a „*sido doctor*” Vehe-Gliriusától származtak. Ellenkező esetben nem a jöttment némethez, hanem a nagy tekintélyű püspökhöz kötötték volna szekerüket. Különös tekintettel arra, hogy a Possevino-utazás idején, 1584-ben Dávid már rég halott volt. Mivel a jezsuita diplomata nem utazásán szerzett saját tapasztalatait írta le, és minden állítása jegyzőkönyvek alapján készült, nyitva marad a kérdés, hogy mi akadályozta meg a polgárokat abban, hogy a jegyzőkönyvek felvétele idején előtárják a Dávid ellen felhozott vádak valódi forrását. Kérdésünkre közvetlen válasz aligha lesz, amíg a Dávid ellen 1579. június 1–3 között tartott gyulafehérvári per hiteles dokumentumai elő nem kerülnek. Addig csupán a jelenlevő, de elkötelezett személyek írásai állnak rendelkezésünkre.

Az eljárás lefolyásának ez idő szerint leghitelesebb informátorai homlokgyenest ellentétes nézőpontból vizsgálták az eseményeket. De Leleszi János jezsuita és Dávid Ferenc veje, Trausner Lukács írásaiból kibontakozik a per lefolyása, sőt néhány mozzanat eleme is. Leleszi a per után néhány nappal, 1579. június 9-én írta meg római főnökeinek az eseményeket, és elbeszélésének a konkrétumokat tárgyaló része objektívnek látszik. Megtudhatjuk tőle, hogy Blandrata és egy társa, nevezett István pap [Basilus], a kolozsvári iskola vezetője, nyilvánosan esküt tettek, miszerint ők nem voltak Dáviddal

egy véleményen, és adandó alkalommal latin, német és magyar írásokból bizonyítani fogják a püspök újításait. Leleszi saját szerepe kihangsúlyozása-ként elmondja azt is, hogyan beszélt le a fejedelmet egy esetleges hitvita megrendezéséről. Érdekes érvelése a hitvita ellen talán csak főnökeinek szólt. Mindenesetre az előzmények után alig hihető, hogy Blandrata polémiában akarta volna meggyőzni Dávidot. A források szerint az olasz orvos és barátai igazolni akarták a püspök újításait, és nem vitában legyőzni. Leleszi 1579. május 31-én este megkapta a fejedelemtől a másnapi tárgyalás forgatókönyvét, ami ismét gyöngíti előző állítását. Ha ugyanis az utolsó percben ő beszélt le a fejedelmet a készülő vita megtartásáról, hogyan és mikor értesítették az érdekelteket? Röpke néhány óra alatt elkészíthető volt-e a peranyag? A vádlott és képviselője miért nem tiltakoztak? Az érdekükben szóló kortársak miért hallgatnak arról, hogy eredetileg hitvitáról volt szó? A másnap olajozottan működő gépezet összeszereléséhez mikor volt idő? Hiszen az 1579. június 1-én kezdődő perben az előre megírt menetrend szerint vádolták Dávidot, mégpedig az új tanítások hirdetése miatt, az unitárius egyházközösségek jelentése alapján Majd megkérdezték, szerzője-e azoknak a hittételeknek, melyek eltérnek a korábbi tanításoktól. Blandratának az volt a feladata, hogy egyrészt igazolja Dávid szerzőségét, másrészt bizonyítsa azok innováció jellegét. A másik hitelesnek tekinthető beszámoló Trausner Lukács tollából maradt ránk. Ez a nagyon agilis és apósát a végletekig védő kolozsvári polgár Vehe távozása után is kapcsolatban maradt a Lengyelországban élő német antitrinitáriussal. Pirnát jogos feltételezése szerint a perrel készült beszámolója, amely a *Defensio Francisci Davidis* lapjain *Epistola fratrum Transylvanorum ad N. N.* címmel jelent meg, tulajdonképpen Vehének volt címezve.²⁶ E leírásból megtudhatjuk, hogy a perre teljesen elgyengülő Dávid vejen keresztül nyilatkozott. Trausner Leleszinek egy másik megjegyzésével teljesen egybehangzóan állítja, hogy Dávid a nonadorantizmussal kapcsolatos kijelentéseit beismerte. De azokat a tételeket, melyeket nevében terjesztenek, nem vállalta. A Dávid irányában érthetően részrehajló leírás szerint Blandrata ekkor szerepének megfelelően bizonyítani kezdte, mégpedig állítólag Dávid nyomtatott könyveiből, a püspök merész újításait. A „judaizmus”-hoz való visszatéréssel vádolta Dávidot. Ezek után elkezdődött a Socinustól kapott pontok felolvasása. Mivel e tételsor primer forrását azonosítottuk a *Mattanjah*-val, jogosnak látszik a gyanú, Blandrata a Nataniel Elia álneven megjelent könyvet nem akarta-e Dávid nyakába varrni? A jól tájékozott Possevinónak is van egy elgondolkoztató megjegyzése, amely alátámasztani látszik, hogy a hivatalos források Dávid magyarul, latinul írt könyvei mellett németül megjelent művéről is tudni akartak. A jezsuita atya szerint Dávidnak „in lingua Unghera, Tedesca et Latina” írt könyvei nagyon népszerűek voltak az eretnekek között.²⁷ A bibliográfiai szakirodalom azonban csak latin és magyar Dávid-műveket ismer. Ezekben viszont nyoma sincs azoknak a pontoknak, melyeket Blandrata Dávid nyomtatott műveiből kívánt kimutatni. Másrészt viszont az olasz orvos nagyon jól tudta,

hogyan van egy német nyelvű munka, amely közkézen forog az eretnekek között Erdélyben – nyomait a későbbiekben felkutatjuk –, és amely tartalmazza mindazokat az „eretentető” nézeteket, amelyek miatt Dávidot elítélheti a fejedelem. Ez a könyv a „Mattanjah”, amiből Socinus summázta a püspök állítólagos tanait.

A per eredménye közismert. Kolozsvár polgárai közül jó néhányan ugyan igyekeztek megmenteni püspöküket, Trausner Lukács is mindent megtett apósa érdekében, a konzervatívok azonban erősebbnek bizonyultak. Dávidnak buknia kellett, mert veszélyeztette az egyházpolitikai egyensúlyt. A volt püspök börtönben maradt, és a dévai vár kazamatáiban halt meg 1579 november elején. Az unitárius egyházban eltávolítása után megindult a tisztogató munka. Ebben a legaktívabbak Blandrata és közvetlen párthívei voltak: Hunyadi Demeter – Dávid utódja a püspöki székben – Basilius István, Szakmári István és mások.

Vehe-Gliriusnak az erdélyi radikálisokra gyakorolt ideológiai hatása vizsgálatoknál nem mellőzhető egy további, Dávid Ferencsel kapcsolatos probléma részletesebb elemzése. A „Mattanjah” szerepének tisztázása a püspök elítélésekor nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Dávid, bár a tételek nem tőle származtak, elfogadott volna azokból valamit, esetleg egy egész koncepciót. Trausner Vehe-Gliriusnak írt beszámolójában olvasható védekezése ugyanis úgy is érthető, hogy a püspök nem vállalta e tételek szerzőségét – de azokról nem mondott véleményt.

Vehe-Glirius a kérdésre egyértelmű választ ad, és maga határolja el saját nézeteit Dávid utolsó hitelesnek tekinthető hitvallásától. A német antitrinitárius a gyulafehérvári per után három évvel, 1582-ben Krakkóban Theodosius Schimberg álnév alatt kiadta Johann Sommer „Refutatio Scripti Petri Caroli” című könyvét. Ennek előszavában latin nyelven összegezi teológiai tételeit, melyeket németül a „Mattanjah”-ban fejtett ki részletesen. E mű függelékeként közzétette Dávidnak a börtönből kijuttatott hitvallását, melyet a fogoly az 1579. április 27-i zsinathoz küldött. Dávid ebben a legkésőbbi írásában semmivel sem mond többet, mint azokban az iratokban, melyekben nonadorantizmusát fejtette ki. A szerkesztő Vehe-Glirius számára Dávid hitvallása nem jelentett semmit. Mellékesen megjegyzi, hogy a kötetben néhány lap üresen maradt, és ezeket felhasználva közli Dávid tételeit. A számmunkra döntő bizonyítékot szolgáltató szövegben a püspök vallja, hogy Jézus volt a megígért Messiás, Isten fia, aki nem természet szerint, de hiténél fogva Isten, akinek tisztessége, dicsősége és hatalma az egy Istentől függ. Az Isten pedig fiát az „írások” megtartása által akarja tiszteltetni. Jézus a Messiás, élők és holtak ítélő bírója, az igazság mestere, akinek hatalma van megnyitni és bezárni az élet könyvét, aki magát az emberiségért feláldozta. Ez az engedelmes áldozatkérés, közbenjárás az örök szövetség az emberiség és az Atya között Jézus által jött létre. Ami Jézus égi uralkodását illeti, Dávid szerint a bibliai szövegek nem egyértelműek. Végeredményben tehát alapvető teológiai tételekben különbözik Vehe-Glirius tanításaitól. A német teoretikus

nem is hozza összefüggésbe e tételeket saját nézeteivel.²⁸ Pedig ha valakinek, úgy Vehe-Gliriusnak tudnia kellett volna, hogy Dávid ezeken a nézeten túljutott, és nem kis dicsőségére válhatott volna annak kijelentése, hogy a nemzetközileg is jól ismert Dávid Ferenc, az antitrinitáriusok „szentje”, az ő nézeteit fogadta el. Lengyelországban, 1582-ben már senkit sem vesélyeztetett volna ez a bejelentés. A kolozsváriak püspöke már halott volt, Vehe pedig így is, úgy is, saját, igencsak „zsidózó” tételeit terjesztette.

A további erdélyi események és azokkal kapcsolatos írásos források is bizonyítják, hogy Dávidnak a nonadorantizmuson kívül aligha volt Vehe-Glirius koncepciójával azonos felfogása.

Az 1579. esztendőben meginduló konzervatív restauráció első lépéseként, röviddel Dávid elítéltetése és halála után, az új unitárius püspök, Hunyadi Demeter adminisztratív eszközökkel hallgattatott el egy kisebb lelkészcsoporthoz, akik továbbra is ragaszkodtak a dávidi hitvalláshoz. Eőssi András szombatos szerző elbeszéli, hogy Hunyadi Demeter az unitárius egyházon belül elhelyezkedő, de vele meg nem egyező hiten levő papokat, vagyis a Dávid elveihez hűségesen ragaszkodó lelkészeket kizárta az egyházból. Eőssi éppen azon háborodik fel, hogy ezek a lelkészek nem vallottak semmi mást, csak a nonadorantizmust – tehát unitárius hitet követtek –, mégis a kiközösítés lett sorsuk. Érdemes figyelni arra, hogy a szombatos Eőssi nem arról beszél, hogy e papok hűségesek maradtak Dávidhoz és szombatos elveket hirdettek – azaz a püspök ellen felhozott pontokat terjesztették, hanem *ex pressis verbis* azt állítja, hogy ezek nem voltak hajlandók megtagadni Dávidot – és a nonadorantizmus mellett foglaltak állást. Más kérdés az, hogy a kizárt lelkészek egyike-másika később szombatos lett.²⁹ Maga az itt idézett dokumentum szerzője, Eőssi András, a szombatoság propagandistája sem állítja azt, hogy Dávid Ferenc tanaiból jött volna létre ez a XVII. században Erdélyben nagy sikereket elérő ultraradikális antitrinitárius felekezet.

Vehe-Glirius tanításai azonban nemcsak Dávidot hagyták hidegen, de a kizárt lelkészek között szereplő radikális antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós sem lett követője. A nagy tehetségű költő-teológus hitelvei csak az unitás kérdésben, a nonadorantizmus-problémában egyeztek a „Mattanjah” tételeivel és a Dávidnak tulajdonított tézissorban felsoroltakkal. De határozottan tagadta az Ószövetség korlátlan érvényét és a chiliaizmust. Ha pedig Bogáti Dávidhoz ragaszkodott és ezért kizárták az unitárius egyházból, másrészt nem volt szombatos – akkor az egykori kolozsvári püspök, Dávid Ferenc sem lehetett szombatos. Azaz nem érthetett egyet a neki tulajdonított tézissorral, amely lényegében a szombatos tanításokat tartalmazta. Bogáti az 1579. esztendő őszén a kolozsvári iskola tanára volt, talán közvetlen utódja az *elküldött „sido doctor”*-nak. Az információkat közvetlenül az események során szerezte. A püspök bukása után, néhány kisebb állomást maga mögött hagyva, Pécsre menekült, ahol Válaszuti György unitárius prédikátor vendégként élt. Válaszuti tőle szerezhetett első kézből tudomást az eseményekről és Dávid hitvallásáról. Az általa írt „Pécsi disputá”-ban ellenfele, Skaricza

Máté egyik kijelentése így hangzik: „*Azt tudtam én, hogy Dávid Ferencet és Basilius Istvánt követitek, az szerint az mint könyveik kinyomtatva vannak, de azokat régen elhagytátok és ő tőlük igen messze vagytok.*” Válaszuti nem tiltakozik, és megmagyarázza vitapartnerének, hogy „*azoknak a könyveknek kiadása első zsebében volt, kit sokszor Dávid Ferenc is megbánt. Ez b i z o n y s á g a lett az ő fogsága, melyben isten ki is vette ez világból. Mert ő azokat akarta felfricálni és helyre állítani...*” Ezek után közel hatszáz kézzel írt oldalon olvashatóak Válaszuti nézetei, melyek meghaladták Dávid hitvallását, amelyért börtönbe vetették az egykori püspököt. Ebből könnyűszerrel megállapítható, hogy Válaszuti, aki maga sem lett szombatos, és mégis radikálisabbnak tartotta magát, mint Dávidot, egyrészt pontosan tudta a halott püspök utolsó hitvallását, másrészt azokat a hamis vádakat, melyekkel felléptek ellene. Bogáti és Válaszuti tehát egyetértésben a Vehe-Glirius által idézett, az 1579. április 27-i zsinatra készített Dávid-hitvallással, nem tudtak a püspök állítólagos „zsidózásáról”.³⁰

De nem tekintették hittársuknak Dávidot a legilletékesebbek közül még azok sem, akik elfogadták és hirdették Vehe-Gliriusnak a „Mattanjah”-ban, valamint Socinusnak az abból készített és Dávidnak-tulajdonított tézissorban lefektetett elveket. A kolozsvári polgárok nyilatkozatait láttuk Antonio Possevino jelentésében. Ott szó sem esik arról, hogy a legradikálisabb „eretnekségek” Dávidtól származtak volna, sőt arról sem kapunk pontos információt, hogy Dávid ezeket mennyiben tette volna magáévá. A jezsuita Possevino szemében az egyik eretnekség annyi, mint a másik. A kolozsvári polgárok számára azonban kétségtelenül nagyobb érv lehetett volna, ha Dávidra hivatkoznak, mint „*Glirio judaizante*”-ra. Hasonló a helyzet, amikor Vehe és Dávid ideológiai kapcsolatát véglegesen eldönti Eőssi András korábban már idézett nyilatkozata. A szenterzsébeti székely főnemes, a szombatos felekezeti ideológusa, költője, szervezője és propagátora egyik vitairatában kijelentette, hogy a szombatos nézeteket Johannes Sommer halála után, azaz 1574-et követően elsőként „*Glerius Mattias*” hirdette, és az ő vallását követik a szombatosok.³¹ Ez a vallás pedig az Ószövetséget az Újszövetség fölé helyezi, a hitből való üdvözülést az apostolok korára korlátozza. Jézusnak földi uralmat jósol stb. Pontosán úgy, ahogy a „Mattanjah”-ban láttuk, a Socinus által összeállított tézisekben olvastuk. A kolozsvári események forgatagában élő Eőssi, aki minden fontosabb dologról tud, ami Dávid környezetében történt, sehohly szóval sem jelzi, hogy az egykori kolozsvári püspök hittársa lett volna. Pedig ennek deklarációja nem kis jelentőségű lehetett volna alakuló felekezeti szempontjából. De számára is éppúgy, mint a kolozsvári polgároknak, Dávid és a szombatoság két különböző dolog. Dávid Ferenc a nonadorantizmus, Vehe-Glirius a szombatoság bajnoka.

Sorsuk rövid ideig, ideológiájuk viszonylag kis területen kapcsolódott össze. Dávid számára Vehe-Glirius erdélyi jelenléte különösebb inspirációt nem nyújtott. Nézetei nagyjában és egészében Jacobus Palaeologus és Johannes Sommer hatására fejlődtek az 1578. esztendőben erőteljesebben

⁷ Socinus Faustus: Die Jesu Christo invocatione Disputatio. Rakow 1595. Praef. 5.

⁸ Pirnát Antal: Die Ideologie etc. 130.

⁹ Possevino, Antonio: Transilvania (1584) Ed. A. Veress., Bp. 1913. 104, 136, 139. – Possevino, Antonio; Atheismi, Lutheri, Melanchtonis, Calvinii... arianorum et ministrarum Transsylvanorum cum thesibus Francisci Davidis... refutati. Vilnae 1586. fol. 62b–63a. – Sand, Ch.: Bibliotheca Antitrinitariorum. 2nd. ed. Lch Szczuczki. Varsoviae 1966. 57. – Keresztény Magvető, XLIX. (1912) 209–211.

¹⁰ Zeltner, G. G.: Historia Crypto-Socianismi etc., Lipsiae 1729. 353. – Lessing, G. E. Werke. Hrsg. Leopold Zscharnack. Hildesheim–New York 1970. v. XXI. 234.

¹¹ Ruarius, Martinus: Epistolarum selectarum centuria, Amstefodami 1672. 217. – A Vehe-Gliurius azonosítás már a XVII-től ismert volt és az a tény is, hogy Gliurius azonos a „Mattanjah” szerzőjével Nathaniel Elianus-szal. Csupán D. L. Wundt kétkedett: Magazin für die Kirchen und Gelehrten-Geschichte des Kurtfürstenthums Pfalz. I. Heidelberg 1789. 147–148. Wundt itt hivatkozva Ch. Sand: Bibliotheca Antitrinitariorum etc. 60-ra Gliurius orvosnak mondja. Más ellenérve nincs, sőt maga is megjegyzi: „Brenz in seiner bekannter Warnung and den Kurfürsten Ott' Heinrich unter den Gliribus den Matthias Vehe verstanden habe.”

¹² Budny, S., O urzednie miecza używajacem (1583) Ed. S. Kot., Warszawa 1932. 220. – Az idézett lengyel mondat fordítását Keserű Bálint bocsátotta rendelkezésemre: „Őt nem Gliuriusnak, hanem Wegiusnak hívják”. Szezuczki: „Nieznanej kroniki ariänskiej” część pierwsza. -Wokol dziejow i tradycji arianizmu. Warszawa 1971. 172. Wilkowski, K.: Przyczyny nawrócenia do wiary nowszechniej od sekt Nowokrzczeńców Samosateńskich, Wilno 1583. 87–88. A lengyel szöveg néhány részletét Balázs Mihály fordítása után adom.

¹³ Rott, Hans: Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen. = Neue Archiv der Stadt Heidelberg. VIII. 1910. 240–241. – Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae. Amsterdam. 1704. 320, 322.

¹⁴ Lent a Johannes: De moderna Theologica Judaica. Herborn 1694. 136. – Sand, Christophorus: Nucleus historiae ecclesiasticae. Coloniae 1676. 490.

¹⁵ Jelzete: Utrecht Univ. Library. T. oct. 117/5–6. Újabb példányát I. Gymnazial Bibliothek zu Köln: GB IV. 5152. – E helyt is köszönetet mondok Prof. dr. Jan van Gouodoevernek, aki hollandiai és németországi kutatásaimon segítségemre volt.

¹⁶ A „Mattanjah” részletes elemzését, forrásainak bemutatását és nemzetközi hatását I. Dán Róbert: Matthias Vehe Gliurius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. Bp. 1980. Uo. A teljes szövegkiadást is.

¹⁷ Vehe Gliurius Németországból jövet nyilván követte a német anabaptisták szokásos tengeri útvonalát, amely Danzingnál érte el Lengyelországot. I. J. Knox-Zeman; The Anabaptists and the Czech Brethren in Moravia, Den Haag 1968. 419. Socinus op. cit. 5. 515. L. RMK III. 702. fol. 46.

¹⁸ Possevino; Transsilvania etc. 136–145. – Vehe korábban már bemutatott „Declamatiuncula” című kéziratában is terjedt az erdélyi radikálisok között. Egyik példányát 1638-ban kobozták el a szombatosoktól. Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 167.

¹⁹ Defensio Francisci Davidis, Basileae 1581. fol. 11.

²⁰ A zsinati összehívólevél 1579. január 28-án kelt. L. Jakab Elek: Dávid Ferenc emlékezete. II. Budapest, 1879. 18. „Articuli Synodi Thordanae ad diem 24. Febr. indictae A 1579.”

²¹ Socinus: op. cit., 8.

²² Possevino: Transsilvania etc., 136, 139. etc.

²³ Pirnát: Die Ideologie etc. 129–130. – Unitárius Egyháztörténeti Kézirat, I. 192. ELTE Könyvtár pld. Budapest.

²⁴ Lampe, F. A. Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania. Trajecti ad Rhenum 1728. 306. – A Possevino Atheismi etc. 89–69-ban felsorolt állítólagos Dávid tételeket Possevino az erdélyi hivatalos köröktől szerezte be, ezért természetesen nem azonosak az F. Socinus által közzétettekkel.

meghirdetett nonadorantizmus irányában, amelynek áldozata lett. Matthias Vehe ugyancsak nem sok újat tanulhatott az unitárius hitelvekhez konokul ragaszkodó és azokat továbbfejleszteni mindig kész püspöktől. Sorsközösségüket ellenfeleik aknamunkája, nézeteik állítólagos azonosságát a konzervatívok táborának érdekei domborították ki. Blandrata és társai arra azonban nem számítottak, hogy Vehe-Glirius tételeinek Dávid nevében való körözésével olyan olvasottságot és tekintélyt biztosítottak a német antitrinitárius ultraradikális nézeteinek, amihez azok máskülönben sohasem jutottak volna. E visszájára fordult propagandaakció nyomán a „Mattanjah” tételrendszere találkozott az unitárius papság és közönség szélesebb rétegeivel, és alapjává vált a XVI. századi protestantizmus utolsó keresztény hitújításának – a szombatosságnak. De a dévai vár kazamatáiban 1579. november elején mártírhálalt szenvedett Dávid Ferenc erről már aligha tudhatott. Pere és halála 400. évében az európai eszmetörténet kiemelkedő egyéniségét tiszteljük személyében. Olyan teoretikust és szervezőt rejt máig keresett sírja, aki felismerte százada merész ideológiai újításait, részt vett azok továbbfejlesztésében és terjesztésében. Tételei az unitárius teológia rendszerében és korlátai között a későbbi korok szabadgondolkodói útját egyengették.

Jegyzetek

¹ Az 1568. évi tordai országgyűlés határozata lehetővé tette, hogy az erdélyiek szabadon választhassanak a keresztény felekezetek közül, és mindenki azt a vallást tartsa, amelyiket jónak és helyesnek tart. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. kiad. Szilágyi Sándor, Bp. 1876. 78. – A nagyváradai disputatio, kiad. Nagy Lajos és Simén Domokos, Kozsvár 1870. 130–131.

² Nagy Szabó Ferenc krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok. I. kiad. Mikó Imre, Kolozsvár 1855. 29. – A köznép körében is érdeklődést keltő teológiai kérdésekről és vitákról Esze Tamás: A debreceni disputa, *Studia et Acta.*, Bp., 1969. 451–460.

³ Károlyi Péter könyvében számtalan esetben név szerint is támadja Dávid Ferencet és Giorgio Blandratát. Ditheistáknak tartotta az antitrinitáriusokat, és bizonyítékait hűsége sen bibliai idézetekkel támasztotta alá. – Johannes Sommer válasza már 1572. június 24-én elkészült. Nyomtatásban csak egy évtizeddel később Vehe-Glirius szerkesztésében jelent meg. Az idézett Sommer véleményt l. *Refutatio scripti Petri Caroli. Ingolstadtiae [Kraakow] 1582.* 14. Legfontosabb ideológiatörténeti megállapításait lásd *Refutatio.* 13–33. – Pirnát Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren.* Bp. 1961. 39–46.

⁴ *Palaeologus* életrajzának és irodalmi működésének bemutatását és értékelését Pirnát Antal: *Die Ideologie etc.* 54–116. és az ott idézett irodalom. I. Szcuzcki Lech: *W kregu myślicielu heretyckich.* Wrocław etc. 1972. 12–121. – *Palaeologus, Jacobus: Catechesis christiana etc.* ed. Ružena Dostalova 1971. – Itk 1975. 384–389.

⁵ Dávid Ferenc a teológiai nézetek fejlődésének irányát és tendenciáját az 1568-ban Gyulafehérvárott *De falsa et vera unius Dei... cognitione* című munkájában úgy határozta meg, hogy az egyik protestáns teológus követte a másikat az „igazság” feltárásában. Luthertől Servetig így lépésről lépésre bontakozott ki az „igazi” keresztény vallás. *Op. cit., Ebl. Eb. Aaii. Gerezdi Rábán; Janus Pannoniustól Balassi Bálintig.* Budapest 1968. 365 – A nonadorantizmus történetéhez Erdélyben *Defensio Francisci Davidis, Basileae 1581.* Fol. Ib. – Pirnát: *Die Ideologie etc.* 168–169. – Unitárius Egyháztörténeti kézirat, I., fol. 191. ELTE Könyvtár példánya. Budapest.

⁶ Pirnát Antal: *Die Ideologie etc.* 174 szerint legkésőbb 1578 november elején.

²⁵ F. Socinus, op. cit., Rakoviae 1616. 801–803. – A Dávid Ferenc nevében szétküldött tételekről nyilatkozik Basilius István blandratista unitárius prédikátor Óvári Benedekhez írt levelében. Megállapítja, hogy azok az Újtestamentum teljes elvetését, Jézus vérének és a benne való hitnek megsemmisítését, jelenlegi égi királyságának tagadását tartalmazzák. Óvári más nézeteket vallott, mint levelezőpartnere, valószínűleg jobban ismerte e tételek valódi forrását, mint Basilius, mert amint azt látni fogjuk, egyik munkájában kivonatolta a „Mattanjah” egyik fejezetét. Basilius levelét I. Unitárius Egyháztörténeti Kézirat, I. fol 191–192. pld. – A határos propaganda hatására Dávid Ferenc állítólagos zsidózásáról még hosszú évtizedekig különféle hírek terjedtek. Trausch J.: Chronikon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, I. Brassó 1847. 71. – Hasonlóan nyilatkozott Arator Szántó István jezsuita páter 1600-ban I.: Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, XIX. (1884) 595. – Pírnát: Die Ideologie etc. 178.

²⁶ Pírnát: Die Ideologie etc., 172. – Defensio Francisci Davidis. Basileae 1581. 251–273. – Leleszi levelére Pírnát hívta fel a figyelmet. Kiadva: Studia nad Arianiznem. Warszawa 1959. 491–526. – Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungariae unitis, II. Romae 1965. 353–357.

²⁷ Possevino: Transsilvania etc., 131.

²⁸ Refutatio scripti Petri Caroli. Ingotstadtii (Kraków) 1582. – Az a körülmény, hogy e hitvallás Vehe-Glirius kiadásában jelent meg, ismételtlen alátámasztja azt a feltevésünket, hogy a német radikális csupán ebben a tárgykörben hatott Dávidra. A Vehe-Schimberg azonosítást I. Dán: Matthias Vehe-Glirius etc.

²⁹ Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 5. kiad. Varjas Béla, Budapest, 1970. 517. – Az itt felsorolt lelkészek: Erdődi András, Pankotai Tamás irodalmi tevékenységéről, op. cit., 99, 465–466. – Bogáti Fazakas Miklós, aki ugyancsak szerepelt ebben a felsorolásban, nem lett szombatos. I. Dán Róbert: Humanizmus etc., 183–195. és Itk 1977. 355–361.

³⁰ Válaszuti György: Pécsi Disputa. 1588. Ms. Quart. Hung. 313. fol. 42, 143, L. Dán Róbert: A „Pécsi Disputa” Itk LXXX. (1976) 1–14. (Reneszánsz füzetek 31.)

³¹ Dán Róbert: The Works of Matthias Vehe-Glirius and Early Sabbatarian Ideology in Transsilvania. = Armarium 1977. 87–94.

MESTER BÉLA

POLITIKAI KÖZÖSSÉG ÉS VALLÁSSZABADSÁG*

*Párhuzamok John Locke-nak és Enyedi György erdélyi
unitárius teológusnak a vallási türelemről alkotott nézeteiben*

Locke tolerancialevele¹ közismerten nagy hatást gyakorolt az európai eszmetörténetre. Valószínűleg jóval többen olvasták, mint összes többi munkáját együttvéve, így nem meglepő, hogy korszakokon keresztül a nagyközönség számára Locke filozófiája egyet jelentett a vallási tolerancia elveinek kidolgozásával. A kultúrtörténeti munkákban és a filozófiatörténetben a tole-

* Megjelent a Magyar Tudomány 2001. 2. számában.